

‘વાક્યપદીયમ્’ અને આધુનિક ગુજરાતી વાક્યવિન્યાસ: એક તુલનાત્મક અભ્યાસ

– ડૉ. રજનીકુમાર પરમાર

સારાંશ (Abstract):

પ્રસ્તુત સંશોધનપત્ર આધુનિક ગુજરાતી ભાષાના વાક્યવિન્યાસને પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય ભાષાદર્શનના તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસે છે. લિયોનાર્ડ બ્લૂમફીલ્ડનો ‘સંરચનાવાદ’ અને નોમ ચોમ્સ્કીનું ‘રૂપાંતરણલક્ષી નિષ્પાદક વ્યાકરણ’ અંગ્રેજી જેવી નિશ્ચિત પદક્રમ (Fixed Word Order) ધરાવતી ભાષાઓ માટે ઘડાયેલા યાંત્રિક મોડલ છે, જે ગુજરાતી જેવી મુક્ત પદક્રમ (Free Word Order) ધરાવતી ભાષાની પ્રકૃતિને સમજાવવામાં મર્યાદિત સાબિત થાય છે. આના સબળ વિકલ્પ રૂપે આ અભ્યાસ મહાવૈયાકરણ ભર્તૃહરિ રચિત ‘વાક્યપદીયમ્’ના સિદ્ધાંતોને કેન્દ્રમાં રાખે છે. ભર્તૃહરિનો ‘અખંડ વાક્યસ્ફોટ’, ‘પ્રતિભા’ અને ‘કારક-શક્તિવાદ’ ગુજરાતી ભાષાના અનુગ અને નામયોગીઓ દ્વારા રચાતા આંતરિક માળખાને સચોટ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. વાક્યમાં પદક્રમ બદલાવા છતાં ‘આકાંક્ષા’, ‘યોગ્યતા’ અને ‘સન્નિધિ’ના આધારે વાક્યાર્થનો અખંડ સ્ફોટ કઈ રીતે જળવાઈ રહે છે, તેનું પૃથક્કરણ અહીં કરવામાં આવ્યું છે. અંતે આ સંશોધન સ્પષ્ટ કરે છે કે કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા (AI) અને સંગણકીય ભાષાવિજ્ઞાન (Computational Linguistics)માં નેચરલ લેંગ્વેજ પ્રોસેસિંગ (NLP) માટે ભારતીય ભાષાદર્શનનું આ અર્થલક્ષી મોડલ અત્યંત પ્રસ્તુત અને ભવિષ્યલક્ષી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો (Keywords): વાક્યપદીયમ્ (Vakyapadiyam), ગુજરાતી વાક્યવિન્યાસ (Gujarati Syntax), મુક્ત પદક્રમ (Free Word Order), અખંડ વાક્યસ્ફોટ, કારક-શક્તિવાદ, શાબ્દબોધ (આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ), સંગણકીય ભાષાવિજ્ઞાન (Computational Linguistics).

1. ભૂમિકા:

ભાષા માત્ર માનવીય અભિવ્યક્તિ કે સામાજિક વ્યવહારનું યાંત્રિક સાધન ન રહેતા તે માનવચેતના, બોધન-પ્રક્રિયા (Cognitive Process) અને જગતને સમજવાની તાત્ત્વિક આધારશિલા ગણાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનના વિશાળ ફલક પર ‘વાક્યવિન્યાસ’ (Syntax) અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી અર્થગ્રહણની પ્રક્રિયા સદીઓથી ગહન ચિંતનનો વિષય રહ્યા છે. કોઈપણ ભાષાનું વાક્યસ્તરીય માળખું શબ્દો કે પદોના ગાણિતિક સરવાળા તરીકે નહીં પણ એક જીવંત, ગતિશીલ અને અર્થપૂર્ણ વ્યવસ્થા તરીકે જોવાય છે. આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનમાં વાક્યરચના અને અર્થબોધને સમજવા માટે પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે પરંતુ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરા અને તેમાં પણ વિશેષતઃ પાંચમી સદીના મહાવૈયાકરણ ભર્તૃહરિ રચિત ‘વાક્યપદીયમ્’ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષાના વાક્યવિન્યાસને સમજવા માટે અત્યંત સક્ષમ, સ્વાભાવિક અને વૈજ્ઞાનિક આધાર આપે છે.

વિષયની સ્થાપના અર્થે પાશ્ચાત્ય ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રમુખ સિદ્ધાંતોની તાત્ત્વિક મીમાંસા સમજવી જરૂરી છે. વીસમી સદીમાં પાશ્ચાત્ય ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વાક્યવિશ્લેષણ માટે મુખ્યત્વે બે પ્રભાવશાળી વિચારધારાઓનો ઉદ્ભવ થયો. આ બંને વિચારધારાઓએ ભાષાને એક વૈજ્ઞાનિક અને માળખાગત ઢાંચામાં ઢાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જોકે, અર્થગ્રહણની મનોવૈજ્ઞાનિક અને તાત્ત્વિક પ્રક્રિયાઓને સમજાવવામાં તેઓ અમુક અંશે યાંત્રિક અને સીમિત સાબિત થયા છે.

2. લિયોનાર્ડ બ્લૂમફીલ્ડ અને સંરચનાવાદ (Structuralism):

અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાની લિયોનાર્ડ બ્લૂમફીલ્ડે (Leonard Bloomfield) તેમના 1933માં પ્રકાશિત થયેલા વિખ્યાત પુસ્તક ‘Language’ દ્વારા ભાષાવિજ્ઞાનમાં ‘સંરચનાવાદ’ (Structuralism)નો મજબૂત પાયો નાખ્યો (બ્લૂમફીલ્ડ). બ્લૂમફીલ્ડનો અભિગમ વર્તનવાદી (Behavioristic) મનોવિજ્ઞાનથી પ્રભાવિત હતો. તેમના મતે ભાષાકીય અધ્યયન માત્ર એવાં જ તત્ત્વો પૂરતું સીમિત હોવું જોઈએ જેનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરી શકાય. વાક્યવિશ્લેષણ માટે બ્લૂમફીલ્ડે ‘નિકટતમ ઘટક વિશ્લેષણ’ (Immediate Constituent Analysis)ની પદ્ધતિ પ્રસ્તુત કરી (બ્લૂમફીલ્ડ 161). આ પદ્ધતિ અનુસાર, કોઈપણ વાક્યને એક સળંગ એકમ માનવાને બદલે, તેને તેના મુખ્ય બે ભાગોમાં દ્વિભાજિત (Binary branching) કરવામાં આવે છે. આ બે ભાગો સામાન્ય રીતે નામપદગુચ્છ (Noun Phrase–NP) અને આખ્યાતપદગુચ્છ (Verb Phrase–VP) છે. ત્યારબાદ આ ઘટકોને વધુ નાના એકમોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે, જ્યાં સુધી અંતિમ અવિભાજ્ય ઘટકો કે રૂપીમો (Ultimate Constituents / Morphemes) પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી.

ઉદાહરણ તરીકે, અંગ્રેજી વાક્ય ‘The young man ran away’નું વિશ્લેષણ આ મુજબ થાય:

- પ્રથમ સ્તર: [The young man] (NP) + [ran away] (VP)
- દ્વિતીય સ્તર: [The] + [young man] અને [ran] + [away]
- તૃતીય સ્તર: [young] + [man]

આ પદ્ધતિની મૂળભૂત મર્યાદા એ છે કે તે વાક્યના માત્ર બાહ્ય માળખા (Surface Structure) અને પદોના ભૌતિક વિતરણ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તે વાક્યના ગહન અર્થ, સંદર્ભ અને પદો વચ્ચેના આંતરિક વ્યાકરણિક આકર્ષણને સમજાવવામાં નિષ્ફળ રહે છે. વધુમાં, ગુજરાતી જેવી ભાષાઓ જેમાં પદક્રમ મુક્ત હોય છે, ત્યાં નિકટતમ ઘટક વિશ્લેષણની દ્વિભાજક પદ્ધતિ અત્યંત જટિલ અને અપ્રસ્તુત બની જાય છે; કારણ કે, ગુજરાતી વાક્યના ઘટકો એકબીજા સાથે સળંગ જોડાયેલા હોવાને બદલે વાક્યમાં ગમે ત્યાં વિખેરાયેલા હોઈ શકે છે, છતાં અર્થ જળવાઈ રહે છે. આ પદ્ધતિથી વાક્ય નિર્જીવ ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે, જેનાથી ભાષાનું અખંડ જીવંત તત્ત્વ યાંત્રિકતામાં વિલીન થઈ જાય છે.

3. નોમ ચોમ્સ્કી અને રૂપાંતરણલક્ષી નિષ્પાદક વ્યાકરણ (Transformational Generative Grammar):

બ્લૂમફીલ્ડના યાંત્રિક અને વર્તનવાદી મોડલના સબળ વિકલ્પ રૂપે નોમ ચોમ્સ્કીએ 1957માં ‘Syntactic Structures’ અને ત્યારબાદ 1965માં ‘Aspects of the Theory of Syntax’ જેવા ગ્રંથો દ્વારા ‘રૂપાંતરણલક્ષી નિષ્પાદક વ્યાકરણ’ (Transformational Generative Grammar)નો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો. ચોમ્સ્કીએ ભાષાવિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાન અને બોધનાત્મક વિજ્ઞાન (Cognitive Science) સાથે જોડીને સાબિત કર્યું કે ભાષા

માત્ર અનુકરણથી શીખાતી નથી પરંતુ માનવમગજમાં જન્મજાત ‘ભાષા સંપાદન પ્રયુક્તિ’ (Language Acquisition Device) રહેલી છે (ચોમ્સ્કી, આસ્પેક્ટ્સ 25).

ચોમ્સ્કીના ‘નિષ્પાદક વ્યાકરણ’નો મૂળ ઉદ્દેશ્ય એવા નિયમોનો સેટ તૈયાર કરવાનો છે જે કોઈપણ ભાષાના તમામ માન્ય વાક્યોનું નિષ્પાદન (Generation) કરી શકે. આ સમજાવવા માટે તેમણે વાક્યના બે સ્તરો દર્શાવ્યા (ચોમ્સ્કી, આસ્પેક્ટ્સ 16):

- **ગહન સંરચના (Deep Structure / D-Structure):** આ સ્તર માનવમગજમાં રહેલો અમૂર્ત સ્તર છે, જ્યાં વાક્યનો મૂળભૂત અર્થ અને આંતરિક વ્યાકરણિક સંબંધો (Subject-Object relations) નક્કી થાય છે.
- **બાહ્ય સંરચના (Surface Structure / S-Structure):** આ એ સ્તર છે જે વાક્યનું વાસ્તવિક ઉચ્ચારિત કે લિખિત સ્વરૂપ છે, જે સંભળાય છે કે દેખાય છે.

ચોમ્સ્કીના સિદ્ધાંત મુજબ, માનવમગજ અમુક ચોક્કસ ‘રૂપાંતરણના નિયમો’ (Transformational rules) લાગુ કરીને ગહન સંરચનામાંથી બાહ્ય સંરચનાનું નિર્માણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કર્તરિ (Active) વાક્ય અને કર્મણિ (Passive) વાક્યની બાહ્ય સંરચના અલગ હોય છે પરંતુ તેમની ગહન સંરચના એક જ હોય છે (ચોમ્સ્કી, સિન્ટેક્ટિક સ્ટ્રક્ચર્સ 43).

જોકે, આ સિદ્ધાંત અંગ્રેજી જેવી ‘નિશ્ચિત પદક્રમ’ (Configurational Language / Fixed Word Order) ધરાવતી ભાષાઓ પર આધારિત છે. અંગ્રેજીમાં પદોનું સ્થાન વાક્યનો અર્થ નક્કી કરે છે (દા.ત. ‘The tiger killed the lion’ અને ‘The lion killed the tiger’ના અર્થ સાવ અલગ છે) પરંતુ જ્યારે આ સિદ્ધાંતને ગુજરાતી કે સંસ્કૃત જેવી ભાષા પર લાગુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે મુક્ત પદક્રમને સમજાવવા માટે અસંખ્ય જટિલ અને કૃત્રિમ ‘Movement Rules’ (સ્થાનાંતરણના નિયમો) ઘડવા પડે છે. અર્થને કેન્દ્રમાં રાખવાને બદલે સંરચનાના ગાણિતિક નિયમોને અતિશય પ્રાધાન્ય આપવાને કારણે આ સિદ્ધાંત ભારતીય ભાષાઓની લવચીક પ્રકૃતિ સાથે સંપૂર્ણપણે સુસંગત થતો નથી. આથી ભારતીય ભાષાદર્શનની પૃષ્ઠભૂમિ સમજવી જરૂરી છે.

4. ભારતીય ભાષાદર્શનની ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક પૃષ્ઠભૂમિ:

પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતો જ્યાં વાક્યને શબ્દોના ભૌતિક જોડાણ તરીકે જુએ છે, ત્યાં ભારતીય વ્યાકરણ પરંપરામાં અર્થ અને ચેતનાને જ સર્વોપરી માનવામાં આવ્યા છે. પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ -આ મુનિત્રય પછી વ્યાકરણના શાસ્ત્રીય તેમજ દાર્શનિક વિમર્શમાં મહાવૈયાકરણ ભર્તૃહરિનું પ્રદાન અદ્વિતીય અને અનન્ય ગૌરવ ધરાવે છે. ભારતીય દર્શનની વૈદિક કે અવૈદિક પરંપરામાં એવો કોઈ મહત્ત્વનો લેખક નથી જેણે ભર્તૃહરિના મતનો ખંડન કે મંડન માટે સીધો કે આડકતરો ઉલ્લેખ કર્યો ન હોય. દિગ્નાગ, ભવ્ય, ધર્મકીર્તિ જેવા બૌદ્ધ નૈયાયિકોથી લઈને, મલ્લવાદી જેવા જૈન દાર્શનિકો અને કુમારિલ, પ્રભાકર જેવા મીમાંસકોના ગ્રંથો ભર્તૃહરિના વચનોથી સુમંડિત છે.

ભર્તૃહરિએ તેમના યુગપ્રવર્તક ગ્રંથ ‘વાક્યપદીયમ્’માં વ્યાકરણને માત્ર સાચા શબ્દો ઘડવાના શાસ્ત્ર તરીકે નહિ પરંતુ મેક્ષપ્રાપ્તિના અને બ્રહ્મજ્ઞાનના માર્ગ તરીકે પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. આ ગ્રંથ ત્રણ કાંડમાં વિભાજિત છે: બ્રહ્મકાંડ, વાક્યકાંડ અને પદકાંડ. તેમાંથી વાક્ય વિષયક ચર્ચાને સમજાવે.

4.1 શબ્દબ્રહ્મનો સિદ્ધાંત:

‘વાક્યપદીયમ્’ના પ્રથમ કાંડ (બ્રહ્મકાંડ)માં ભર્તૃહરિ ‘શબ્દબ્રહ્મ’નો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. તેમના મતે અનાદિ અને અનંત એવું શબ્દતત્ત્વ જ પરમ બ્રહ્મ છે અને આ સમગ્ર ચરાચર જગત એ શબ્દબ્રહ્મનો જ વિવર્ત (પરિણામ) છે. શબ્દ અને અર્થ એકબીજા સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલા છે. જ્ઞાન અને ભાષાને અલગ કરી શકાય નહીં. ભર્તૃહરિ સ્પષ્ટ કહે છે કે જગતમાં એવું કોઈ જ્ઞાન નથી જે શબ્દની સહાય વિનાનું હોય; જ્ઞાન હંમેશાં શબ્દથી અનુવિદ્ય (ગૂંથાયેલું) હોય છે:

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ (વાક્યપદીયમ્, ૧.૧૨૩)

પાશ્ચાત્ય દર્શન ભાષાને માત્ર વિચારોનું વાહન ગણે છે, જ્યારે ભર્તૃહરિ ભાષાને જ વિચારનું અસ્તિત્વ ગણે છે.

4.2 અપોદ્ધાર કલ્પના અને પદોનું અવાસ્તવિક અસ્તિત્વ:

ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીયમ્’ના દ્વિતીય કાંડ (વાક્યકાંડ)નો મુખ્ય વિષય વાક્ય અને તેનો અર્થ છે. જેમાં તેમણે આગવો મત રજૂ કર્યો છે:

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।

वाक्यात् पदानां अत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥ (વાક્યપદીયમ્, ૨.૧૦)

અર્થાત્ વાક્યમાં રહેલાં પદો (શબ્દો)નું કોઈ સ્વતંત્ર, વાસ્તવિક કે ભૌતિક અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. ભાષાનો વાસ્તવિક અને સ્વાભાવિક એકમ માત્ર ‘વાક્ય’ જ છે. એટલે કે બોલવા કે સાંભળવામાં સંપૂર્ણ વાક્યનો જ વ્યવહાર થાય છે. વ્યાકરણના નિયમો સમજાવવા અને ભાષાના અધ્યાપનની સગવડ ખાતર વાક્યમાંથી પદોને અને પદોમાંથી પ્રકૃતિ-પ્રત્યયને અલગ કરવામાં આવે છે. આ પૃથક્કરણની પ્રક્રિયાને ભર્તૃહરિએ ‘અપોદ્ધાર કલ્પના’ કહી છે:

अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः पदलक्षणाः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ते सञ्चितैः प्रकल्पिताः ॥ (વાક્યપદીયમ્, ૨.૧૨)

જેમ કાલ્પનિક રેખાઓ દ્વારા પૃથ્વીના નકશાને સમજાવવામાં આવે છે, છતાં પૃથ્વી પર એવી કોઈ રેખાઓ વાસ્તવમાં નથી હોતી, તેમ વાક્યને સમજાવવા પદોની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આમ, વાક્યમાં અર્થપ્રાપ્તિ માટે વાક્ય જ મુખ્ય અંગ છે.

4.3 અખંડ વાક્યસ્ફોટ:

ભર્તૃહરિના ભાષાદર્શનનો સૌથી કેન્દ્રીય સિદ્ધાંત ‘સ્ફોટવાદ’ છે. ‘સ્ફોટ’ એટલે પ્રસ્ફુટન થવું, અર્થનું પ્રગટ થવું, તેમણે પ્રથમ કાંડની કારિકા-102માં સ્પષ્ટ કર્યું છે:

प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ।

ध्वनिभिः प्रकाशते शब्दः स्फोट इत्यभिधीयते ॥ (વાક્યપદીયમ્, ૧.૧૦૨)

વાસ્તવિક ‘શબ્દ’ અખંડ અર્થનો એકમ છે, તે પોતે ઉચ્ચારી શકાતો નથી પરંતુ ઉચ્ચારણ દરમિયાન જે ક્રમબદ્ધ ધ્વનિઓ નીકળે છે, તે ધ્વનિઓ દ્વારા જે તત્ત્વ પ્રગટ અથવા પ્રકાશિત થાય છે, તેને વિદ્વાનો ‘સ્ફોટ’

કહે છે. વક્તા જ્યારે કોઈ વિચાર વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેના મનમાં તે વિચાર એક અખંડ, અવિભાજ્ય એકમ રૂપે જ હોય છે પણ મનુષ્ય-વાણીની મર્યાદા છે કે એકસાથે આખો વિચાર ઉચ્ચારી ન શકાય, તેથી વિચારને ક્રમબદ્ધ ધ્વનિઓમાં અને પદોમાં વિભાજિત કરીને ઉચ્ચારવો પડે છે. જ્યારે શ્રોતા આ ક્રમિક પદોને સાંભળે છે, ત્યારે તે પ્રથમ પદ સાંભળીને થોડો અર્થ ગ્રહણ કરે છે, બીજું પદ સાંભળીને વધુ સ્પષ્ટતા મેળવે છે અને વાક્યના અંતિમ પદના શ્રવણ સાથે જ, અગાઉના તમામ પદોના અર્થો ભેગા મળીને તેના મનમાં સમગ્ર વાક્યાર્થનો એકસાથે ‘સ્કેટ’ કરે છે. આ સ્કેટ એ જ વાસ્તવિક ભાષાકીય એકમ છે.

અખંડ વાક્યસ્કેટને સમજાવવા ભર્તૃહરિએ ‘ચિત્ર’નું દૃષ્ટાંત આપ્યું. જ્યારે આપણે કોઈ સુંદર ચિત્ર (દા.ત. મોરનું ચિત્ર) જોઈએ છીએ, ત્યારે આપણે સૌપ્રથમ લાલ, લીલો કે વાદળી રંગ અલગથી નથી જોતા, અને રેખાઓ અલગથી નથી જોતા. આપણી નજર એકસાથે સમગ્ર ચિત્રની અખંડ અને સળંગ અનુભૂતિ કરે છે. વાક્યના સંદર્ભમાં પણ બરાબર આવું જ છે. પદો માત્ર ઉચ્ચારિત ધ્વનિઓ છે, જે ચિત્રના અલગ-અલગ રંગો જેવા છે, પરંતુ મનમાં જે અર્થ જાગૃત થાય છે તે અખંડ વાક્યસ્કેટ છે.

4.4 પ્રતિભા:

અખંડ વાક્યાર્થને ગ્રહણ કરવાની આ મનોવૈજ્ઞાનિક અને આંતરિક શક્તિને ભર્તૃહરિએ ‘પ્રતિભા’ કહી છે:

વિચ્છેદગ્રહણેઽર્થાનાં પ્રતિભેતિ શુભાં વિદુઃ । (વાક્યપદીયમ્, ૨.૧૪૩)

પ્રતિભા એ યાંત્રિક ગણતરી નથી કે પદ A + પદ B = વાક્યાર્થ. તે આંતરસ્ફુરણ છે. ચોમ્સ્કીની ‘ગહન સંરચના’ એ વાક્યના વ્યાકરણિક સંબંધો પૂરતી સીમિત છે, જ્યારે ભર્તૃહરિની ‘પ્રતિભા’ એ અર્થના સાક્ષાત્કારની સંપૂર્ણ અને સ્વયંપ્રકાશિત મનોવૈજ્ઞાનિક અવસ્થા છે.

4.5 શાબ્દબોધની પ્રક્રિયા: અર્થગ્રહણનાં આવશ્યક તત્ત્વો:

પાશ્ચાત્ય નિષ્પાદક વ્યાકરણ (Generative Grammar) વાક્યને સાચું ગણાવવા માત્ર તેના માળખાકીય નિયમો પર આધારિત છે. આ માટે ચોમ્સ્કીનું એક ઉદાહરણ જાણીતું છે: ‘Colorless green ideas sleep furiously—રંગહીન લીલા વિચારો ગુસ્સામાં (ભયાનક રીતે) ઊંઘે છે.’ આ વાક્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સાચું છે, છતાં અર્થહીન છે. તેમાં કર્તા (ideas), વિશેષણ (colorless green), ક્રિયાપદ (sleep) અને ક્રિયાવિશેષણ (furiously) વ્યાકરણના નિયમ મુજબ યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવાયેલા છે પણ વિચારો ક્યારેય ‘લીલા’ કે ‘રંગહીન’ હોઈ શકે નહીં અને ‘ઊંઘવાની’ ક્રિયા ‘ગુસ્સામાં’ કે ‘ભયાનક રીતે’ થઈ શકે નહીં એ રીતે તાર્કિક રીતે તદ્દન અર્થહીન છે.

ભારતીય પરંપરામાં અને વિશેષરૂપે ન્યાય-મીમાંસા તથા વ્યાકરણ-દર્શનમાં વાક્યના અર્થગ્રહણ (શાબ્દબોધ)ની ત્રણ અનિવાર્ય શરત દર્શાવવામાં આવી છે. આ ત્રણ શરત આધુનિક ગુજરાતી વાક્યરચનાના વિશ્લેષણ માટે યોગ્ય માપદંડ છે:

4.5.1 આકાંક્ષા:

આકાંક્ષા એટલે વાક્યના એક પદને પોતાનો અર્થ પૂર્ણ કરવા માટે બીજા પદની વ્યાકરણિક અને અર્થગત જરૂરિયાત. વાક્યમાં એક પદનું ઉચ્ચારણ થતાં જ શ્રોતાના મનમાં આગળના પદ માટેની અપેક્ષા જાગે

છે. ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતીમાં માત્ર ‘વિદ્યાર્થીએ...’ એટલું બોલીને અટકી જઈએ, તો શ્રોતાના મનમાં તીવ્ર આકાંક્ષા જાગે છે કે-વિદ્યાર્થીએ શું કર્યું? વાંચ્યું? લખ્યું? ખાધું? તે જ રીતે જો ‘લખ્યો’ ક્રિયાપદ બોલીએ તો સકર્મક ક્રિયાપદ હોવાને નાતે તેને ‘કર્મ’ (શું લખ્યું? - પત્ર)ની આકાંક્ષા રહે છે. એમ આકાંક્ષા જ પદોને પરસ્પર એક સૂત્રમાં બાંધીને વાક્યસ્ફોટ માટે તૈયાર કરે છે.

4.5.2 યોગ્યતા:

વાક્યમાં પ્રયોજાયેલા પદોના અર્થો વચ્ચે પરસ્પર તાર્કિક સુસંગતતા અને બાધારહિતતા હોવી અનિવાર્ય છે. માત્ર વ્યાકરણિક પદક્રમ સાચો હોય તેથી વાક્ય સાર્થક બનતું નથી. એક જાણીતું ઉદાહરણ છે: ‘ખેડૂત અગ્નિથી છોડને સીંચે છે’. આ વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, કરણ અને ક્રિયાપદની આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય છે અને વ્યાકરણનું માળખું સાચું છે છતાં અગ્નિમાં સીંચવાની ‘યોગ્યતા’ ન હોવાથી વાક્યથી અર્થબોધ થતો નથી અને તે વાક્ય તરીકે અસ્વીકાર્ય બને છે. એ જ રીતે ‘બરફ ગરમ છે’ વાક્યમાં પણ યોગ્યતાનો અભાવ છે.

4.5.3 સન્નિધિ:

પદોનું ઉચ્ચારણ કે લેખન અવકાશ અને સમયની દૃષ્ટિએ નિકટતામાં થવું જોઈએ. જો વક્તા ‘રામ’ શબ્દ આજે બોલે, ‘વનમાં’ શબ્દ આવતીકાલે બોલે અને ‘ગયા’ શબ્દ ત્રીજા દિવસે બોલે તો પદો વચ્ચે આકાંક્ષા અને યોગ્યતા હોવા છતાં અખંડ વાક્યસ્ફોટ થઈ શકતો નથી. પદોની ધ્વન્યાત્મક અને સમયગત નિરંતરતા જ શ્રોતાની સ્મૃતિમાં જોડાઈને અખંડ અર્થબોધ કરાવે છે.

5. ગુજરાતી વાક્યવિન્યાસ: ‘વાક્યપદીયમ્’ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં:

આધુનિક ગુજરાતી ભાષા ઇન્ડો-આર્યન ભાષા પરિવારની સભ્ય છે. તેને પોતાનું સમૃદ્ધ રૂપ-વાક્યવિન્યાસ છે. ગુજરાતી વાક્યરચનાનું મૂળભૂત માળખું સામાન્ય રીતે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપદ (Subject-Object-Verb / SOV) છે. અંગ્રેજી જેવી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ કર્તા-ક્રિયાપદ-કર્મ (Subject-Verb-Object / SVO) માળખું ધરાવે છે. તેમનો પદક્રમ અત્યંત ચુસ્ત હોય છે. અંગ્રેજીમાં પદોનું સ્થાન વાક્યનો અર્થ નક્કી કરે છે પણ ગુજરાતીની વિશેષતા એ છે કે તેમાં પદક્રમ ચુસ્ત નથી, તે મહદઅંશે ‘મુક્ત પદક્રમ’ ધરાવતી ભાષા છે.

આ ભાષાકીય ઐશ્વર્યને સમજવા માટે બ્લૂમફીલ્ડનો નિકટતમ ઘટક વિશ્લેષણનો સિદ્ધાંત કે ચોમ્સ્કીનો નિષ્પાદક વ્યાકરણનો સિદ્ધાંત વામણા પુરવાર થાય છે. મુક્ત પદક્રમ અને અર્થની અખંડિતતાને માત્ર ભર્તૃહરિના ‘વાક્યસ્ફોટ’ અને ‘કારક-સિદ્ધાંત’ દ્વારા જ સચોટ રીતે સમજી શકાશે.

‘વાક્યપદીયમ્’ના તૃતીય કાંડ (પદકાંડ) અંતર્ગત આવતા ‘સાધનસમુદ્દેશ’માં ભર્તૃહરિએ ‘કારક’ સિદ્ધાંતની મીમાંસા કરી છે. પાશ્ચાત્ય વ્યાકરણમાં જેને ‘Case’ (વિભક્તિ) કહેવાય છે તે મોટેભાગે પદોના ભૌતિક અને માળખાકીય સંબંધો પૂરતું સીમિત છે. ભર્તૃહરિ દર્શાવે છે કે ‘કારક’ એ કોઈ ભૌતિક દ્રવ્ય કે પદ નથી, પરંતુ ક્રિયાને સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ થતી પદાર્થમાં રહેલી વિશિષ્ટ ‘શક્તિ’ છે એક જ પદાર્થ અલગ-અલગ ક્રિયાઓમાં કર્તા, કર્મ કે કરણની શક્તિ ધારણ કરી શકે છે:

સ્વાશ્રયે સમવેતાનાં તદ્વદેવાશ્રયાન્તરે ।

ક્રિયાણામભિનિષ્પત્તૌ સામર્થ્ય સાધનં વિદુઃ ॥ (વાક્યપદીયમ્, ૩.૭.૧)

ગુજરાતી ભાષામાં આ કારક શક્તિઓને અભિવ્યક્ત કરવાનું કાર્ય તેના પ્રત્યયો-અનુગ અને નામયોગી કરે છે. ભાષાવિજ્ઞાની ડૉ. પ્રબોધ પંડિતે ('વ્યાકરણ: અર્થ અને આકાર') અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી ('થોડોક વ્યાકરણવિચાર') પણ ગુજરાતી ભાષાના આ રૂપ-વાક્યવિન્યાસીય લક્ષણોને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આ પ્રત્યયો આ પ્રમાણે કામ કરે છે:

- ગુજરાતીમાં કર્તા કારકની શક્તિ દર્શાવવા શૂન્ય પ્રત્યય, '-એ' કે '-થી' (કર્મણિમાં) વપરાય છે.
- કર્મ કારકની શક્તિ દર્શાવવા શૂન્ય પ્રત્યય કે સજીવ કર્મ માટે '-ને' અનુગ વપરાય છે.
- કરણ (સાધન) માટે '-એ', 'થી' અથવા 'વડે', 'દ્વારા' જેવા નામયોગી વપરાય છે.
- અધિકરણ (સ્થાન/સમય) માટે '-માં', '-પર', 'ઉપર'નો ઉપયોગ થાય છે.

વાક્યરૂપાંતરણ અને અર્થની અખંડિતતાનું પૃથક્કરણ:

ગુજરાતી ભાષામાં કારક શક્તિઓ પદોની અંદર જ અનુગ સ્વરૂપે વણાયેલી હોવાથી પદક્રમ બદલાય તેમ છતાં વાક્યાર્થનો અખંડ સ્ફોટ જળવાઈ રહે છે. આ બાબતને એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે:

મૂળ વાક્ય: શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો. (SOV)

આ વાક્યમાં:

- શિક્ષક + એ (અનુગ) = કર્તા કારક શક્તિ
- વિદ્યાર્થી + ને (અનુગ) = કર્મ કારક શક્તિ
- બોલાવ્યો = ક્રિયાપદ

આ પદોનો ક્રમ મુક્તપણે બદલતા-

1. વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે બોલાવ્યો. (OSV)
2. બોલાવ્યો શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને. (VSO)
3. શિક્ષકે બોલાવ્યો વિદ્યાર્થીને. (SVO)
4. બોલાવ્યો વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે. (VOS)

-ઉપર્યુક્ત તમામ વાક્યોમાં પદોનો ક્રમ ભિન્ન હોવા છતાં, વાક્યનો મૂળભૂત અર્થ સહેજ પણ ખંડિત થતો નથી. અલબત્ત SOV ક્રમનું વાક્ય સૌથી વધુ પ્રમાણભૂત છે પણ અર્થગ્રહણમાં અન્ય વાક્યો બાધક નથી.

જો આ વાક્યોનું વિશ્લેષણ બ્લૂમફીલ્ડના નિકટતમ ઘટક વિશ્લેષણના આધારે કરવામાં આવે, તો પદક્રમ બદલાવાને કારણે વાક્યનું માળખાગત વૃક્ષ (Syntax Tree) વેરવિખેર થઈ જાય છે. અંગ્રેજીમાં 'The student called the teacher' લખતા અર્થ જ બદલાઈ જાય છે. ચોમ્સ્કીના મોડલ પ્રમાણે 'શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો' એ ગહન સંરચના (Deep Structure) ગણાય અને બાકીના વાક્યો સ્થાનાંતરણ (Transformation) દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી બાહ્ય સંરચના (Surface Structure) ગણાય. આ પદ્ધતિથી ભાષાનો સ્વાભાવિક પ્રવાહ યાંત્રિક અને જટિલ બને છે.

જ્યારે ભર્તૃહરિના 'વાક્યસ્ફોટ' અને 'આકાંક્ષા' સિદ્ધાંત દ્વારા આ પ્રક્રિયા સહજ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કારણ કે, ગુજરાતીમાં પદો પોતાની કારક શક્તિઓ (અનુગ અને નામયોગી સ્વરૂપે) પોતાની સાથે જ લઈને ફેરે છે, વાક્યમાં તેમનું સ્થાન ગમે ત્યાં હોય, શ્રોતાના મનમાં વ્યાકરણિક સંબંધો અંગે કોઈ ભ્રમ ઊભો થતો

નથી. જ્યારે શ્રોતા ‘વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે બોલાવ્યો’ સાંભળે છે ત્યારે ‘ને’ પ્રત્યય સાંભળતાની સાથે જ તેની અર્થગ્રહણ પ્રક્રિયા સ્વીકારી લે છે કે અહીં ‘વિદ્યાર્થી’ એ કર્મ છે. ‘એ’ પ્રત્યય શિક્ષકને કર્તા તરીકે સ્થાપે છે. અંતે ‘બોલાવ્યો’ ક્રિયાપદ આવતાં જ અગાઉના પદોના સંસ્કારો ભેગા મળીને અખંડ વાક્યાર્થનો સ્ફોટ કરે છે. અહીં પદોનો બાહ્ય ક્રમ તદ્દન ગૌણ બની જાય છે અને આંતરિક ‘કારક-આકાંક્ષા’ મુખ્ય બની રહે છે.

સાહિત્યિક કૃતિઓમાં આ મુક્ત પદક્રમ અને કારક શક્તિઓનો વિનિયોગ ચૂસ્ત રીતે થયેલો હોય છે પરંતુ તેનો પણ પદવ્યૂત્ક્રમ કરતા શાબ્દબોધ-અર્થગ્રહણને અસર થતી નથી. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી રચિત મહાનવલ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના એક દીર્ઘ અને જટિલ વાક્યને સમજાવે:

મૂળ વાક્ય: ‘કુમુદસુંદરીએ રાત્રિના અંધકારમાં પ્રમાદધનને કંપતા હાથે પત્ર લખ્યો.’

આ વાક્યમાં વિવિધ કારકો અને તેમની આકાંક્ષા અનુગો દ્વારા નીચે મુજબ સમજાવે શકાય:

- કર્તા કારક: કુમુદસુંદરી+એ (અનુગ ‘-એ’ કર્તૃત્વ શક્તિ દર્શાવે છે).
- અધિકરણ કારક (સમય/સ્થાન): રાત્રિના અંધકારમાં (અનુગ ‘-માં’ સમય અને સ્થાનનું સૂચન કરે છે).
- સંપ્રદાન / કર્મ કારક: પ્રમાદધન+ને (અનુગ ‘-ને’ પ્રાપ્તકર્તાનું સૂચન કરે છે).
- કરણ કારક: કંપતા હાથ+એ (અનુગ ‘-એ’ સાધન દર્શાવે છે).
- કર્મ કારક: પત્ર (શૂન્ય પ્રત્યય).
- ક્રિયાપદ: લખ્યો.

જો આ વાક્યનો પદવ્યૂત્ક્રમ આ રીતે કરીએ: ‘કંપતા હાથે પ્રમાદધનને પત્ર લખ્યો કુમુદસુંદરીએ રાત્રિના અંધકારમાં.’ –તો પણ શાબ્દબોધ જળવાઈ રહે છે.

પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંત મુજબ આ બીજા વાક્યમાં ક્રિયાપદ (‘લખ્યો’) વચ્ચે આવી જવાથી અને કર્તા (‘કુમુદસુંદરીએ’) છેક પાછળ જતા રહેવાથી નિકટતમ ઘટક વિશ્લેષણનું માળખું ખોરવાઈ જાય છે. તો ચોમ્સ્કીના સિદ્ધાંતો મુજબ આ એક વિકૃત બાહ્ય સંરચના ગણાય પરંતુ ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીયમ્’ મુજબ આ વાક્યમાં અર્થનો સહેજ પણ લોપ થતો નથી કે સંદિગ્ધતા ઊભી થતી નથી કારણ કે, દરેક પદની અંદર જ તેની વ્યાકરણિક ભૂમિકા અનુગ દ્વારા અંકિત થયેલી છે. ‘કંપતા હાથે’ સાંભળતા જ મનમાં સાધન (કરણ)નો બોધ થાય છે, જે ‘લખ્યો’ ક્રિયાપદ સાથે તાર્કિક રીતે (યોગ્યતાના આધારે) જોડાઈ જાય છે.

આ જ રીતે પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’ના ગ્રામ્ય પરિવેશનાં વાક્યોમાં પણ, જ્યાં કર્તા ઘણીવાર અદૃશ્ય હોય છે અથવા ક્રિયાપદ વાક્યની શરૂઆતમાં આવે છે, ત્યાં ‘સ્ફોટવાદ’ અને ‘આકાંક્ષા-યોગ્યતા-સન્નિધિ’નો ત્રિવેણી સંગમ જ અર્થનો સંપૂર્ણ તાગ મેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. જેમ કે, ‘આવ્યો છે મારો કાળુ!’ આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ (‘આવ્યો છે’) પ્રથમ છે અને કર્તા (‘કાળુ’) અંતમાં છે છતાં ઉચ્ચારણ પૂર્ણ થતાં જ મનમાં અખંડ સ્ફોટ થાય છે.

આવા સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો એ વાતનું સમર્થન કરે છે કે પદો વાક્યમાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી પરંતુ તેઓ એકબીજાની ‘આકાંક્ષા’ સંતોષીને ‘યોગ્યતા’ની એરણ પર પાર ઊતરીને અને ‘સન્નિધિ’માં ઉચ્ચારાઈને અંતિમ અખંડ અર્થ (વાક્યાર્થ)ની અભિવ્યક્તિ તરફ ગતિ કરે છે. જેમાં સંપૂર્ણ વાક્ય મહત્ત્વનું છે તેના ટુકડા કરવાથી ભાષાનું જીવંત-તત્ત્વ નાશ પામે છે.

6. AI અને સંગણકીય ભાષાવિજ્ઞાન (Computational Linguistics)માં ભારતીય સિદ્ધાંતોની પ્રસ્તુતતા:

એકવીસમી સદી એ કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા અને સંગણકીય ભાષાવિજ્ઞાન (Computational Linguistics)ની સદી છે. આજે જ્યારે કમ્પ્યુટરને માનવીય ભાષા સમજાવવા માટે નેચરલ લેંગ્વેજ પ્રોસેસિંગનો વ્યાપક ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે માત્ર પાશ્ચાત્ય વ્યાકરણના સિદ્ધાંતો પર નિર્ભર રહેવું એ ભારતીય ભાષાઓના પ્રોસેસિંગમાં અનેક મોટા પડકારો ઊભા કરી રહ્યું છે.

ચોમ્સ્કીના નિષ્પાદક વ્યાકરણ અને સંરચનાવાદ પર આધારિત આધુનિક પાર્સિંગ આલ્ગોરિધમ્સ મુખ્યત્વે પદક્રમ પર નિર્ભર છે. અંગ્રેજી ભાષા માટે ઘડાયેલા આ મોડલ્સ જ્યારે કમ્પ્યુટર દ્વારા ગુજરાતી જેવી ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવા વપરાય છે, જેમાં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદનું સ્થાન વાક્યમાં સતત બદલાતું રહે છે, ત્યારે મશીન ટ્રાન્સલેશનમાં સંદિગ્ધતા ઉદ્ભવે છે. જો કમ્પ્યુટરને એવી રીતે પ્રોગ્રામ કરવામાં આવે કે પ્રથમ શબ્દ હંમેશા કર્તા જ હોય તો ‘રાવણને રામે માર્યો’ વાક્યમાં કમ્પ્યુટર પદક્રમના આધારે ‘રાવણ’ને કર્તા સમજી બેસવાની ગંભીર ભૂલ કરી શકે છે.

આ તબક્કે ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીયમ્’ અને ભારતીય કારક-સિદ્ધાંતનું મોડલ કમ્પ્યુટેશનલ લિંગ્વિસ્ટિક્સ માટે અત્યંત કારગર અને ક્રાંતિકારી સાબિત થાય તેમ છે. કમ્પ્યુટરને શબ્દોના ભૌતિક સ્થાન પર આધાર રાખવાને બદલે શબ્દો સાથે જોડાયેલા અનુગ અને નામયોગીઓની ‘કારક શક્તિ’ ઓળખતા શીખવવામાં આવે તો મુક્ત પદક્રમ વાળી ભાષાઓનું પૃથક્કરણ અત્યંત સચોટ બની શકે છે.

વધુમાં, જો પ્રાકૃતિક ભાષા પ્રક્રિયા (Natural Language Processing) સિસ્ટમમાં પદો વચ્ચેની ‘આકાંક્ષા’ (દા. ત. સકર્મક ક્રિયાપદને કર્મની જરૂર પડશે જ) અને ‘યોગ્યતા’ (દા. ત. પ્રવાહી જ પી શકાય, ઘન વસ્તુ નહીં)નો સિમેન્ટીક ડેટાબેઝ તૈયાર કરવામાં આવે તો આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ ગુજરાતી ભાષાના ગહન અર્થોને મનુષ્યની પ્રતિભાની જેમ જ સચોટતાથી સમજી શકશે.

ભારતીય દર્શનની આ વૈચારિક સમૃદ્ધિ એ માત્ર ભૂતકાળનો વારસો કે ઇતિહાસ પૂરતી સીમિત બાબત નથી પરંતુ આધુનિક ટેકનોલોજીના પડકારોને ઉકેલવાની ભવિષ્યલક્ષી ચાવી છે. પાણિનિ અને ભર્તૃહરિના માળખા પર આધારિત કમ્પ્યુટેશનલ મોડલ્સ તરફ હવે વૈશ્વિક સ્તરે સંશોધકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, જેનથી સમજાય છે કે ભાષા માત્ર સંરચનાઓનું નિર્જીવ ગાણિતિક સમીકરણ નથી પણ તે એક અખંડ બોધનાત્મક પ્રક્રિયા છે.

7. સારાંશ:

પ્રસ્તુત વિશ્લેષણના આધારે કહી શકાય કે ભાષાના વાક્યવિન્યાસ અને શાબ્દબોધની ગહન પ્રક્રિયાને સમજવા માટે પાશ્ચાત્ય સિદ્ધાંતોની સરખામણીમાં ભારતીય દર્શનની દૃષ્ટિ અનેકગણી વધુ વ્યાપક, સ્વાભાવિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક છે. લિયોનાર્ડ બ્લૂમફીલ્ડનો સંરચનાવાદ વાક્યને નિર્જીવ ઘટકોમાં વિભાજિત કરી ભાષાની આત્માને ખંડિત કરે છે. બીજી તરફ, નોમ ચોમ્સ્કીનું રૂપાંતરણલક્ષી નિષ્પાદક વ્યાકરણ ગહન અને બાહ્ય સંરચના વચ્ચે રૂપાંતરણના જટિલ નિયમો ઊભા કરે છે જે નિશ્ચિત પદક્રમ વાળી ભાષાઓ પૂરતા જ સીમિત છે. આ બંને પાશ્ચાત્ય અભિગમો મૂળભૂત રીતે ભાષાની યાંત્રિકતા પર અત્યાધિક ભાર મૂકે છે.

તેની સામે, પાંચમી સદીમાં મહાવૈયાકરણ ભર્તૃહરિ દ્વારા રચિત ‘વાક્યપદીયમ્’ ભાષાને એક જીવંત, અખંડ અને ચૈતન્યમય પ્રક્રિયા તરીકે સ્થાપિત કરે છે. ‘અખંડ વાક્યસ્ફોટ’નો સિદ્ધાંત એ દાર્શનિક સત્ય

પ્રમાણિત કરે છે કે માનવમગજ ક્યારેય વાક્યને છૂટાછવાયા પદોના ગાણિતિક સરવાળા તરીકે ગ્રહણ કરતું નથી પરંતુ શ્રોતાના મનમાં 'પ્રતિભા'ના માધ્યમથી સમગ્ર અર્થનો એકસાથે સાક્ષાત્કાર કે સ્ક્રીટ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષાના વાક્યવિન્યાસનું અધ્યયન આ ભારતીય દર્શનની સાર્થકતાનું જીવંત અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ગુજરાતી ભાષામાં જોવા મળતો મુક્ત પદક્રમ એ કોઈ વ્યાકરણિક અરાજકતા નથી પરંતુ તે ભાષાની કારક શક્તિઓની અને પ્રત્યય-વ્યવસ્થાની સમૃદ્ધિનું પરિણામ છે. અનુગ અને નામયોગીઓ દ્વારા રચાતું વાક્યનું આંતરિક માળખું 'આકાંક્ષા', 'યોગ્યતા' અને 'સન્નિધિ'ની શાસ્ત્રીય શરતોને એવી અદ્ભુત રીતે પરિપૂર્ણ કરે છે કે પદો વાક્યમાં ગમે તે ક્રમમાં વિખેરાયેલા હોય, અર્થનો સ્ક્રીટ સર્વથા અબાધિત રહે છે.

આમ, આધુનિક વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં, કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા અને સંગણકીય ભાષાવિજ્ઞાનના તીવ્ર વિકાસ સાથે ભારતીય ભાષાદર્શનની પ્રસ્તુતતા અને અનિવાર્યતા પુનઃસ્થાપિત થઈ રહી છે. ભર્તૃહરિના સિદ્ધાંતો મશીન લર્નિંગ અને કમ્પ્યુટરને ભારતીય ભાષાઓના જટિલ અને સમૃદ્ધ રૂપ-વાક્યવિન્યાસને સમજવા માટેનું એક અદ્યતન, સચોટ અને પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ પ્રદાન કરે છે. આ અધ્યયનથી કહી શકાય કે ગુજરાતી ભાષાની આગવી સંરચનાને સમજવા અને તેને આધુનિક તકનીક સાથે સુસંગત રીતે જોડવા માટે 'વાક્યપદીયમ્'ના સિદ્ધાંતો સર્વોત્તમ, આધારભૂત અને શાશ્વત દિશાસૂચક છે. સમકાલીન ભાષાવિજ્ઞાને હવે પદ અને વાક્યના યાંત્રિક અને ખંડિત માળખામાંથી બહાર આવીને, ભાષાને અર્થના અખંડ સ્ક્રીટ રૂપે જોવાની દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરવાનો સમય પાકી ગયો છે.

સંદર્ભગ્રંથ-સૂચિ:

- કોઠારી, જયંત. (1990). ભાષાપરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
- ચોમ્સ્કી, નોમ. (1965). આસ્પેક્ટ્સ ઓફ ધ થિયરી ઓફ સિન્ટેક્સ. કેમ્બ્રિજ: એમઆઇટી પ્રેસ.
- ચોમ્સ્કી, નોમ. (1957) સિન્ટેક્ટિક ટ્રાન્સફર્સ. માઉન્ટન.
- દેસાઈ, ઊર્મિ. (1990). ગુજરાતી ભાષાનો વાક્યવિચાર. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
- પંડિત, પ્રબોધ બી. (1973). ભાષાવિજ્ઞાનના અર્વાચીન અભિગમો. અમદાવાદ: ગુજરાત યુનિવર્સિટી.
- બ્લૂમફીલ્ડ, લિયોનાર્ડ. (1933) લંગ્વેજ. હેન્રી હોલ્ટ એન્ડ કંપની.
- ભાયાણી, હરિવલ્લભ. (1988). ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણની રૂપરેખા. અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
- શુક્લ, જયદેવ એમ. (અનુ.). (1984). ભર્તૃહરિ પ્રણીત વાક્યપદીયમ્. અમદાવાદ: એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી.
- આ શોધપત્ર 27થી 29 માર્ચ, 2026ના રોજ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ ખાતે યોજાયેલ 'Decoding Indian Knowledge Systems: Research, Relevance & Renaissance' વિષયક ત્રિદિવસીય આંતરરાષ્ટ્રીય કોન્ફરન્સમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

ડૉ. રજનીકુમાર પરમાર, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

E-mail: rajni.parmar16@gmail.com